

Απαντήσεις στις ερωτήσεις για την κρίση

Θωμάς Κονιαβίτης¹

Περίληψη

Η περίοδος επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού, 1970-2008, κλείνει με την επιτροπή της κρατικής παρεμβατικής πολιτικής. Ενώ ο νεοφιλελευθερισμός με την κρίση του 2008 δείχνει να έχει φθάσει στα όριά του, η ΕΕ και το ΔΝΤ επιμένουν στην προώθησή του σε χώρες που λόγω χρέους, όπως η Ελλάδα, δεν έχουν άλλη επιλογή (εκτός της ανεξέλεγκτης χρεοκοπίας) παρά να δεχθούν τους όρους τους. Η κρίση στην Ελλάδα οφείλεται τόσο σε ενδογενείς παράγοντες (παθογένειες, δημοσιονομικό αδιέξοδο, κλπ.) όσο και εξωτερικούς, όπως το εξωτερικό χρέος και η σύνδεσή της με την ΕΕ. Η κρίση θα παραμείνει για πολλά χρόνια, έχει δε επιφέρει αλλαγές στην κοινωνική δομή της χώρας, στην κοινωνική συνοχή καθώς και στο πολιτικό επίπεδο. Η κρίση στην ΕΕ δεν μπορεί να ξεπεραστεί χωρίς την οικονομική και πολιτική ενοποίησή της.

1. 2.

Αρχικά θα πρέπει να κάνουμε μια διάκριση μεταξύ δύο ειδών κρίσεων: α) την παγκόσμια οικονομική κρίση που έκανε έντονη την παρουσία της αρχικά στις ΗΠΑ με το κραχ του 2008 και επεκτάθηκε στην Ευρώπη (εντονότερα στις χώρες του νότου), συμβάλλοντας στην οξεία μορφή που πήρε η κρίση στην Ελλάδα, β) την ιδιόμορφη κρίση που βιώνουμε στη χώρα μας.

Η παγκόσμια κρίση

Η περίοδος 1970-2008 αρχίζει και τελειώνει με οικονομικές κρίσεις, που σηματοδοτούν την πορεία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και των σχέσεών του με την πραγματική οικονομία και το κράτος, στα πλαίσια μιας παγκόσμιας ηλεκτρονικά διαμορφωμένης αγοράς που εξασφαλίζει την απρόσκοπτη διακίνηση κεφαλαίου, τεχνολογίας, πληροφόρησης, κλπ., όχι όμως της εργατικής δύναμης, της οποίας η μετακίνηση γίνεται επιλεκτικά σύμφωνα με τις ανάγκες της αγοράς. Παρατηρεί κανείς μια διαδικασία που οδηγεί στην απαγκίστρωση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου από άλλες μερίδες κεφαλαίου, όπως το παραγωγικό κε-

¹ Ο Θωμάς Κονιαβίτης είναι Ομότιμος Καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου. Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: thomas.coniavitis@gmail.com.

φάλαιο, του οποίου από την αρχή είχε τεθεί ως αρωγός και στην απελευθέρωσή του από τον έλεγχο και τους δεσμευτικούς όρους που του έθετε κατά περίπτωση το κράτος. Το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο ελεύθερο πλέον να διακινείται χωρίς περιοριστικούς όρους σε όλες τις χώρες του πλανήτη, επιβάλλει τους δικούς του όρους επιλέγοντας κατά προτίμηση τις χώρες με τις μικρότερες φορολογικές επιβαρύνσεις, τη φθηνότερη εργατική δύναμη, την ελαστικότερη εργατική νομοθεσία. Αναδεικνύεται ως το καλύτερο μέσο παραγωγής κέρδους, σε πολλές περιπτώσεις συμβάλλει στην αύξηση του βιοτικού επιπέδου (Κατσούλης 2012), αλλά αποτελεί επίσης και παράγοντα που συμβάλλει στην αύξηση των ανισοτήτων, στην δημιουργία ανισορροπιών, ύφεσης και διαφόρων ειδών κρίσεων. Στην επίτευξη των στόχων του έχει εμπλέξει και το εθνικό κράτος που καλείται κάθε φορά να αναπληρώσει τις απώλειες και να μειώσει τους κραδασμούς και τις συνέπειες των κρίσεων.

Εξετάζοντας κανείς τις ερμηνείες που έχουν δοθεί για την παγκόσμια κρίση, βλέπει τις ιδεολογικές διαφορές στις οποίες αυτές θεμελιώνονται. Συγχρόνως όμως διαπιστώνει ότι όλες σχεδόν αναδεικνύουν ως βασική αιτία της κρίσης κάποια (κάποιες) από τις οργανωτικές μορφές διακίνησης και δραστηριότητας του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Όμως, η τάση του για διαρκώς αυξανόμενη αυτορρύθμιση σύμφωνα με τη λογική του μεγαλύτερου κέρδους έχει τα όριά της. Η πρόβλεψη της τύχης των χρηματοπιστωτικών παραγώγων με τα οποία διακινείται είναι δύσκολη αν όχι αδύνατη στα ανοιχτά πλαίσια της παγκόσμιας αγοράς και της ιδιαιτερότητας των συγκεκριμένων εθνικών και τοπικών κοινωνιών και συμφερόντων. Μια μικρή παρέμβαση μπορεί να οδηγήσει σε απρόβλεπτες συνέπειες και αυτό έγινε το 2008. Η αύξηση των επιτοκίων της Ομοσπονδιακής Κεντρικής Τράπεζας των ΗΠΑ σε συνδυασμό με την αδυναμία των οικονομικά ασθενέστερων να ανταποκριθούν στις δανειακές τους υποχρεώσεις στις τράπεζες, για δάνεια αγοράς κατοικίας –και όχι μόνο– οδήγησε με αλυσιδωτές συνέπειες στο κραχ το 2008. Η παρέμβαση του κράτους κρίθηκε ως αναγκαία για να αποφευχθεί η συνολική καταστροφή. Όμως τόσο οι κρίσεις όσο και οι εξελίξεις τους δεν είναι καθαρά –ή μόνον– οικονομικά φαινόμενα. Συμβάλλουν και πολλοί άλλοι παράγοντες, κοινωνικοί παράγοντες, οι οποίοι λειτουργούν ανασταλτικά ή συμπράττουν τόσο στη δημιουργία των κρίσεων όσο και στο ξεπέρασμά τους. Στις απαντήσεις που ακολουθούν θα εστιάσω το ενδιαφέρον μου στο πολιτικό επίπεδο –κυρίως στο ρόλο του κράτους– και στο κοινωνικό επίπεδο –κυρίως στις συνέπειες της κρίσης στις κοινωνικές σχέσεις και σε ζητήματα κοινωνικής συνοχής.

Αλλαγή του ρόλου του κράτους

Την ίδια περίοδο 1970-2008 δεν άλλαξε μόνο η μορφή του καπιταλισμού, αλλά και η μορφή και ο ρόλος του κράτους και των σχέσεών του με την οικονομία. Καπιταλισμός και εθνικό κράτος συνυπήρχαν, συνυπάρχουν και αλλάζουν παράλ-

ληλα σε σχέση αλληλεξάρτησης. Μάλιστα ο Max Weber (1981: 337) συνδέει την ίδια την ύπαρξη του καπιταλισμού με την επιβίωση του εθνικού κράτους: «... όσο χρονικό διάστημα το εθνικό κράτος δεν αντικαθίσταται από κάποια παγκόσμια αυτοκρατορία θα εξακολουθεί και ο καπιταλισμός να υπάρχει». Τα πράγματα όμως άλλαξαν και το κράτος τώρα προσπαθεί να αναπροσαρμοστεί ανάλογα με τις απαιτήσεις του παγκοσμιοποιημένου κεφαλαίου!

Για τους νεοφιλελεύθερους η οικονομική κρίση της αρχής του 1970 οφείλεται στη διαρκώς αυξανόμενη παρεμβατική πολιτική του κράτους και βλέπουν την υπέρβασή της στην ελαχιστοποίησή του. Έτσι, αιτιολογείται η κατάργηση του Συστήματος του Bretton Woods (1944) που έγινε από τον Nixon το 1971. Αντίθετα, η κρίση που άρχισε το 2008 ανέδειξε ως βασικό μέσο για την σωτηρία της οικονομίας την καθοριστική παρέμβαση του κράτους ή/και άλλων περιφερειακών και διεθνών οργανισμών. Η διαρκώς αυξανόμενη συμμετοχή, εμπλοκή του κράτους σε περιφερειακές ενώσεις (π.χ. Ευρωπαϊκή Ένωση), διεθνείς και παγκόσμιους οργανισμούς οδήγησε σε αλλαγή του ρόλου του. Με την παγκοσμιοποίηση το κράτος ούτε μειώνεται, ούτε αποδομείται, ή «μαραίνεται», όπως έχει υποστηριχθεί από πολλούς (κυρίως μετα-νεωτερικούς), ούτε όμως παραμένει ως είχε, ως κυρίαρχο εθνικό κράτος (όπως υποστηρίζεται από ορισμένους μαρξιστές και συντηρητικούς), αλλά *μετασχηματίζεται*. Το κράτος μετασχηματίζεται αποκτώντας νέες δυνατότητες και νέες λειτουργίες, αλλά και παροχές (πόρους) που συνοδεύουν τη συμμετοχή του στους περιφερειακούς, κ.λπ., οργανισμούς, *χάνοντας* παράλληλα πολλές από τις δυνατότητες και τα μέσα που διέθετε για την αντιμετώπιση διαφόρων οικονομικών προβλημάτων τα οποία εμφανίζονταν κάθε φορά. Μηχανισμοί και διαδικασίες που διέθετε το κράτος, όπως η δυνατότητα νομισματικής υποτίμησης για την αντιμετώπιση των εμπορικών ελλειμμάτων, και γενικότερα των οικονομικών ανισορροπιών, ατονούν με τη χρήση π.χ. του Ευρώ ως κοινού νομίσματος, χωρίς όμως το κενό αυτό να καλύπτεται με τη δημιουργία νέων δομών και μηχανισμών αντιμετώπισης τέτοιων προβλημάτων σε επίπεδο Ευρωζώνης και γενικότερα σε παγκόσμιο επίπεδο. Το κενό αυτό όχι μόνο επιτρέπει την αύξηση των οικονομικών ανισοτήτων μεταξύ των κρατών της ευρωζώνης αλλά και μειώνει τις δυνατότητες να ξεπεραστεί η νέα κρίση. Το ερώτημα που συνήθως αναδεικνύεται εδώ είναι αυτό της *εθνικής κυριαρχίας*: παραχωρούνται ή όχι κυριαρχικά δικαιώματα με την ένταξη μίας χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και ειδικότερα τώρα σε περίοδο κρίσης; Θα μπορούσε κανείς να αντιστρέψει το ερώτημα ως εξής: συμμετέχει ή όχι μια χώρα στη διαμόρφωση και την άσκηση πολιτικής για ζητήματα που εμπίπτουν στη δικαιοδοσία άλλων χωρών; Δηλαδή υπάρχει η από κοινού *άσκηση κυριαρχίας* για τα κράτη-μέλη; Το πρόβλημα που έχει δημιουργηθεί προέρχεται από τη μη θεσμική ολοκλήρωση της Ε.Ε. και τον ηγεμονικό ρόλο που παίζει η Γερμανία την τελευταία περίοδο. Αντί για συλλογικούς θεσμούς στήριξης των κρατών μελών, μετατίθεται το βάρος αντιμετώπισης

της κρίσης στο κάθε ένα από τα κράτη-μέλη. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα πλούσια κράτη του βορρά αποποιούνται τη συμμετοχή στο κόστος της κρίσης, ενώ συνεχίζουν να εισπράττουν το κέρδος από την ύπαρξη της Ευρωζώνης, μεγαλώνοντας έτσι το χάσμα μεταξύ νότου και βορρά (Castells M. (2000: 375).

Ελλάδα

Σχετικά με την κρίση της Ελλάδος θα πρέπει να κάνουμε μια διάκριση μεταξύ της διακυβέρνησης της χώρας των τελευταίων δεκαετιών και μιας *χρόνιας παθογένειας* (κομματικοποίηση, πελατειακές σχέσεις, συντεχνιακά συμφέροντα, ρουσφέτια, διαφθορά, κ.λπ.) που διαπερνά ολόκληρη την κοινωνία και εμποδίζει την εύρυθμη λειτουργία όλων των θεσμών, κυρίως του κράτους και γενικότερα του πολιτικού συστήματος. Οι παθογένειες –φαινόμενα που υπάρχουν όχι μόνο στη χώρα μας– είναι παγιωμένες μορφές κοινωνικών σχέσεων διαμεσολάβησης για την επίτευξη στόχων με «πλάγιο» τρόπο, που οι καταβολές τους ανάγονται σε παραδοσιακές (προ-καπιταλιστικές) κοινωνίες. Διακυβέρνηση και παθογένειες αλληλοκαθορίζονται. Οι σχέσεις αυτές έχουν ήδη αναδειχθεί στο δημόσιο διάλογο.²

Η κρίση της χώρα μας δεν προήρθε αποκλειστικά από το εξωτερικό χρέος, αλλά είναι συνέπεια σύμπραξης πολλών εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων:

- α) της κακής δημοσιονομικής πολιτικής που κατέστησε το χρέος μη βιώσιμο, της πολιτικής αλόγιστων παροχών και της αδυναμίας είσπραξης εσόδων (φοροδιαφυγή, εισφοροδιαφυγή, παραοικονομία, άτυπη εργασία, κ.λπ.),
- β) του «δικαιώματος» φοροδιαφυγής των μικρομεσαίων ελεύθερων επαγγελματιών με την ανοχή της κοινής γνώμης (Λυγερός 2011: 152) και της μη συμμετοχής της άρχουσας οικονομικής τάξης στη φορολογία – όχι μόνο του ναυτιλιακού κεφαλαίου με ξένες σημαίες που ούτως ή άλλως δεν συμμετείχε, ούτε του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου που συμμετέχει στην ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων που παρέχει η παγκοσμιοποίηση, αλλά ούτε και του παραγωγικού (βιομηχανικού) κεφαλαίου που τις τελευταίες 10ετίες μεταναστεύει σε χώρες με ευνοϊκότερες συνθήκες (Τσουκαλάς 2012: 128 - 129),
- γ) της χρόνιας εσωτερικής παθογένειας η οποία είχε δημιουργήσει τους όρους για την εμφάνιση και το μέγεθος της οξείας κρίσης,
- δ) των εξωτερικών παρεμβάσεων που οφείλονται κυρίως στον υπέρρογκο εξωτερικό δανεισμό της χώρας,
- ε) της μεγάλης δημοσιότητας από τα ΜΜΕ επιλεγμένων στοιχείων που υπογραμμίζουν την αναξιοπιστία και την αφερεγγυότητα της χώρας, όπως η παραποίηση στατιστικών στοιχείων, οι αξιολογήσεις των οίκων αξιολόγησης, κ.λπ., και

² Ενδεικτικά βλέπε τις συνεντεύξεις των Ν. Μουζέλη, Β. Παναγιωτόπουλου, Στ. Μπαμπανάση, Α. Φραγκουδάκη και Η. Κατσούλη, στο Μουρίκη, Α. κ.ά. 2012.

στ) της ιδιότητας της χώρας ως κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και Ευρωζώνης. Η ΕΕ (με τη Γερμανία να πρωτοστατεί) αντέδρασε σπασμωδικά: πρώτον προχώρησε στην ενοχοποίηση ενός λαού συνολικά, απειλώντας έμμεσα ακόμη και με «αποπομπή» –αφήνοντας έτσι ελεύθερο το πεδίο στα παιγνίδια των χρηματαγορών– και δεύτερον αποποιούμενη την ευθύνη της για τη μη οργανωτική της ολοκλήρωση.

Η ΕΕ δεν ήταν προετοιμασμένη για τέτοιου είδους κρίσεις. Δεν είχε/έχει διαμορφωθεί κάποιος μηχανισμός που ασχολείται με την παρακολούθηση παρόμοιων φαινομένων, τη δημιουργία συνθηκών αποφυγής με αντισταθμιστικά μέτρα που θα επενεργούσαν από την αρχή, όταν τα συμπτώματα φανέρωναν πια το μέγεθος της κρίσης. Η αντιμετώπιση που προτάθηκε από το πρώτο ήδη μνημόνιο (παλιά συνταγή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου - ΔΝΤ), με σκληρή εσωτερική υποτίμηση (μείωση μισθών, συντάξεων, κ.λπ.) και με διαρθρωτικές αλλαγές (που αποβλέπουν περισσότερο στην τροποποίηση του κράτους σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη πολιτική συνταγή), για να αποδώσει θα έπρεπε να συνοδεύεται με πολιτικές ανάπτυξης, με κάποιο μηχανισμό εξασφάλισης και μεταφοράς πόρων. Τέτοιοι όμως θεσμοί δεν έχουν προβλεφθεί.

Η κρίση εξωτερικά παίρνει τη μορφή διευθέτησης ενός λογαριασμού: εξωτερικού δανεισμού (χρέους) και εσωτερικής αδυναμίας της χώρας μας να ανταποκριθεί στους όρους του δανεισμού.

Στο ερώτημα «σε τι συνίσταται η κρίση» στην Ελλάδα; Εν συντομία θα απαντούσα: στις διαδικασίες υλοποίησης των όρων δημοσιονομικής προσαρμογής και εξυγίανσης σύμφωνα με της απαιτήσεις των νεοφιλελεύθερων πολιτικών που επικρατούν στην ΕΕ και στο ΔΝΤ, καθώς και στις ανάμεικτες αντιδράσεις των πολιτών και των οργανωμένων συμφερόντων. Οι αντιδράσεις αυτές χαρακτηρίζονται από εμμονή στον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας, που συνοδεύεται με αμφιβολία για την αποτελεσματικότητα του τρόπου με τον οποίο επιχειρείται η υπέρβαση της κρίσης (που ήδη οδήγησε σε υφεσιακές καταστάσεις, ανεργία, κ.λπ.), με θυμό για τη μεταχείριση της χώρας ως «παραδείγματος» προς αποφυγή για άλλες χώρες που πιθανόν να βρεθούν μελλοντικά στην ίδια κατάσταση, με οργή για την ενοχοποίηση συνολικά της χώρας, με αγανάκτηση για την αποδόμηση του κράτους πρόνοιας και την κατάργηση εργασιακών κεκτημένων και παράλληλα τη συνειδητοποίηση του αρνητικού ρόλου των φαινομένων παθογένειας, που εκδηλώνεται κατά περιόδους με άρση νομιμοποίησης του κομματικού κατεστημένου για τον τρόπο λειτουργίας και ιδιοποίησης της εξουσίας.

Σε ένα βαθύτερο όμως επίπεδο, υπάρχουν εντάσεις αφενός μεταξύ του καπιταλιστικού προτύπου, όπως αυτό εφαρμόζεται στην νεοφιλελεύθερη εκδοχή του στις αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες σήμερα και του οποίου την εφαρμογή επιδιώκει η «τροϊκά» να επεκτείνει και στην Ελλάδα, και αφετέρου της ελληνικής πραγματικότητας στην οποία συνυπάρχουν και εμπλέκονται παραδοσιακά και

σύγχρονα στοιχεία και θεσμοί. Το πρόβλημα έγκειται τόσο στις δυσκολίες τις χώρας μας να απαλλαγεί από τις παθογένειες του παρελθόντος όσο και της αμφισβήτησης (απόρριψης) του νεοφιλελεύθερου προτύπου που επιχειρεί να επιβάλει η Τρόικα και μάλιστα βίαια και σε ενεστώτα χρόνο. Οι αντιστάσεις είναι έκδηλες και αιτιολογημένες. Στο σημείο αυτό θα επανέρθω στην τελευταία ενότητα.

3.

Στη σκέψη μου έρχεται ο τίτλος ενός βιβλίου του Wallerstein (1999) *The End of the World as we Know it* που έχει διπλή σημασία: το τέλος του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος που υπάρχει, αλλά και του τρόπου με τον οποίο προσπαθούμε να τον κατανοήσουμε.

Θεωρώ ότι πρόβλεψη για το μέλλον του καπιταλισμού δεν είναι εφικτή με τα μεθοδολογικά μέσα που διαθέτει η κοινωνιολογία. Μπορεί όμως να γίνει αναφορά σε τάσεις που διαγράφονται στο παρόν με πιθανές προεκτάσεις στο μέλλον.

Η έκβαση εξαρτάται όχι μόνον από τα οικονομικά αδιέξοδα και τα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα που προκαλεί η κρίση του νεοφιλελευθερισμού, ο οποίος έχει φθάσει και υπερβεί τα όριά του (Mann 2010: 122-123), αλλά και από άλλους παράγοντες, όπως τα περιβαλλοντικά προβλήματα και την ωρίμανση και την ετοιμότητα των κοινωνικών κινημάτων. Όσο η ιστορική παρουσία του καπιταλισμού θα διαγράφεται με την ίδια «λογική» που εμφανίζει τις τελευταίες 10ετίες επικαθορίζοντας και παρασύροντας στην ξέφρενη πορεία του το πολιτικό αλλά και όλα τα άλλα επίπεδα, τα περιβαλλοντικά προβλήματα θα συνεχίσουν να οξύνονται με απρόβλεπτες συνέπειες. Αν όμως η παρούσα κατάσταση είναι μεταβατική, όπως χαρακτηρίζεται από πολλούς, τότε τα κοινωνικά κινήματα καλούνται να παίξουν τον αποφασιστικότερο ρόλο στην ιστορία των κοινωνικών κινημάτων.

Δεν μπορώ λοιπόν να πω ότι η σημερινή κρίση οδηγεί στην υπέρβαση του καπιταλισμού. Ίσως όμως στην υπέρβαση του νεοφιλελευθερισμού. Η τάση που διαφαίνεται ότι θα επικρατήσει είναι κάποια διορθωτικής μορφής ανασυγκρότησή της οικονομίας με μεγαλύτερη αυτονομία του πολιτικού και με αυξημένο τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους και άλλων περιφερειακών ενώσεων: ίσως κάποια ήπιας μορφής μετάβαση σε «μεταφιλελεύθερη» περίοδο – αποφεύγοντας έτσι το τρομερό δίλημμα της πρόβλεψης του Mann «... ή θα καταρρεύσει ο νεοφιλελευθερισμός ή όλοι εμείς» (Mann 2010: 123).

4.

Η κρίση ανέδειξε την έλλειψη (και την ανάγκη δημιουργίας) θεσμικών οργάνων για ανάπτυξη και αντιμετώπιση ζητημάτων κοινωνικής συνοχής στην Ε.Ε.

Από παράδειγμα η ελληνική κρίση για την αντιμετώπιση της οποίας απουσιάζει εντελώς η διάσταση της ανάπτυξης. Αλλά και για άλλα ζητήματα όπως τη

διάσωση του Ευρώ, ή την οικονομική ενοποίηση απαιτούνται ουσιαστικές και βαθύτερες δομικές αλλαγές που αφορούν συνολικά στην Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Είναι δύσκολο για ένα θεσμό να διατηρηθεί και να ανταποκριθεί στις λειτουργικές απαιτήσεις για τις οποίες υπάρχει, χωρίς την ύπαρξη και την εύρυθμη λειτουργία ενός ευρύτερου συνολικού θεσμικού πλαισίου. Αυτό ισχύει και για το Ευρώ: αυτόν το δίαυλο μεταξύ άνισων ανταγωνιστικών χωρών που συμβάλλει στην αναπαραγωγή των πλεονασμάτων του βορρά και των ελλειμμάτων του νότου. Από το δεύτερο μισό του 2012 γίνονται κινήσεις που σηματοδοτούν κάποια κατεύθυνση ενοποίησης, όπως η παρέμβαση της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, (ΕΚΤ), (δηλώσεις Μ. Ντράγκι 26/07/2012) για την αγορά κρατικών ομολόγων, οι συζητήσεις για την αλλαγή του ρόλου της ΕΚΤ στην κατεύθυνση της ενοποίησης και της κεντρικής εποπτείας των τραπεζών και η απόφαση έγκρισης του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας για τη διαμόρφωση Μονίμου Μηχανισμού Διάσωσης (ESM) (12/09/2012). Οι οικονομικοί θεσμοί προϋποθέτουν την ύπαρξη ευρύτερων πολιτικών θεσμών και αναβάθμιση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

Το δεύτερο μέρος της ερώτησής σας αναφέρεται στην «κοινωνική συνοχή», όρο με μακρά παράδοση στην κοινωνιολογία (ήδη από το έργο των κλασικών), που απέκτησε μεγάλη σημασία και στην πολιτική τις τελευταίες 10ετίες και φυσικά στην ΕΕ.

Θα πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι από τις αρχές του νεοφιλελευθερισμού, αρχές 1970, η έρευνα δείχνει μια θετική τάση για θεσμοποίηση αξιακών απαιτήσεων που προέρχονται από διάφορα κοινωνικά κινήματα, αποδοχή του πλουραλισμού, κ.λπ., ως επέκταση του κράτους ευημερίας (πρόνοιας), το οποίο όμως διαρκώς μειώνεται.

Ήδη από τη 10ετία του '80 αρχίζει ο προβληματισμός για ζητήματα συνοχής να απασχολεί και τον ΟΟΣΑ και την ΕΕ. Η αρχική πρόταση (1988) ήταν μια προσπάθεια υποκατάστασης της κείνσιανης εκδοχής με μια άλλη εκδοχή, όχι όμως νεοφιλελεύθερη. Η συνοχή αναφερόνταν σε οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες και εντοπιζόταν σε επίπεδο περιφερειών και χωρών-μελών, όχι όμως μεταξύ διαφόρων κοινωνικών ομάδων, τάξεων στο εσωτερικό μιας χώρας. Τα στοιχεία αυτά εξακολουθούν να ισχύουν έως σήμερα με ορισμένες φυσικά τροποποιήσεις.

Από τη 10ετία του '90 παρατηρείται μια στροφή σε προβλήματα κοινωνικής συνοχής που σχετίζονται κυρίως με την οικονομία της αγοράς. Επίσης, οι αξίες που προωθούνται δε θεμελιώνουν την κοινωνική συνοχή στην *αλληλεγγύη*, αλλά στον ατομικισμό και στη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην πρώτη (1996) από τις πέντε δημοσιεύσεις της ΕΕ που αναφέρονται στην κοινωνική συνοχή ο όρος «αλληλεγγύη» αναφέρεται 18 φορές ενώ στα τελευταία κείμενα της πρώτης 10ετίας του αιώνα μας δεν αναφέρεται ούτε μια φορά. Η ενσωμάτωση αναφέρεται στις συνθήκες εύρυθμης λειτουργίας της αγοράς. Είναι

βέβαια μια σημαντική μορφή συνοχής, όμως είναι εδώ στην απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς και φυσικά της παραγωγής όπου δημιουργούνται οι κοινωνικές ανισότητες (Stigendal & Grander 2012).

Η έλλειψη συγκεκριμένων θεσμών, μηχανισμών μεταφοράς πλεονάσματος από τις αναπτυγμένες στις πιο φτωχές χώρες οδήγησε στη μείωση των αρχικών οραματισμών. Στο νέο προβληματισμό που διαμορφώνεται, η «κοινωνική συνοχή» παραχωρεί τη θέση της σ' ένα διαχωρισμό μεταξύ χωρών-μελών Βορά και Νότου.

5.

α) Η κρίση στην Ελλάδα δεν είναι αποκλειστικά οικονομική αλλά ευρύτατα πολιτική και με βαθιές κοινωνικές επιπτώσεις. β) Δεν περιορίζεται σε μια χώρα. Είναι φαινόμενο με ευρωπαϊκή και οικουμενική σημασία. Η Ελλάδα της κρίσης έχει χαρακτηριστεί ως «αδύναμος κρίκος» με κίνδυνο η κρίση της να επεκταθεί σε πολλές άλλες χώρες. Γι' αυτό και η αντίδραση εκ μέρους της ΕΕ υπήρξε τόσο σθεναρή. Ο χαρακτηρισμός «αδύναμος κρίκος» θα μπορούσε ίσως να χρησιμοποιηθεί διαπραγματευτικά εκ μέρους της Ελλάδας. γ) Η επίλυση της κρίσης, που επιχειρείται από τους εταίρους μας, αποβλέπει όχι μόνο στην ικανοποίηση των δανειακών υποχρεώσεων της χώρας, αλλά στην επιβολή ενός μοντέλου κράτους προσαρμοσμένο στις ακραίες απαιτήσεις των αγορών. Δηλαδή την περίοδο που ο νεοφιλελευθερισμός έχει φθάσει στα όριά του και αναζητείται διέξοδος από τα προβλήματα και τις κρίσεις που έχει δημιουργήσει, σε νέες μορφές διακυβέρνησης, η τρόικα επιμένει στην εφαρμογή της παλιάς και μόνης συνταγής που γνωρίζει. Όχι ένα κράτος οργανικά δεμένο με τις κοινωνικές ιδιαιτερότητες της χώρας μας.

Η επίδραση της κρίσης στις *κοινωνικές σχέσεις* γίνεται κατά πολλούς τρόπους.

Το πέρασμα από τις κοινωνικές σχέσεις μιας διευθετημένης και ομαλής καθημερινότητας σε καταστάσεις διάρρηξης σχέσεων, κοινωνικού αποκλεισμού, μετανάστευσης, διάλυσης της κοινωνικής συνοχής έγινε συνηθισμένο, και διακριτό φαινόμενο. Το πέρασμα έχει όνομα: ανεργία, «μπλοκάκι», ελαστική εργασία, φτώχεια που συνοδεύονται με την αποδόμηση της κοινωνικής πρόνοιας και προστασίας.

Ο αποκλεισμός δεν έχει πια όνομα «μεταναστών», ή «μειονοτήτων», αλλά επεκτείνεται σε ολόκληρο τον πληθυσμό κυρίως τους νέους ανοίγοντας ένα χάσμα μεταξύ γενεών.

Σχετικά με την εξασφάλιση κάποιας μορφής κοινωνικής συνοχής στην χώρα μας το ερώτημα που τίθεται (όχι ρητορικά) είναι: αν η κοινωνική συνοχή θεμελιώνεται σε κάποιες *κοινά αποδεκτές* αξίες (Parsons), ποιές μπορεί να είναι αυτές όταν το κράτος πρόνοιας αποψιλώνεται, οι οικονομικές ανισότητες αυξάνονται, οι κοινωνικές αντιθέσεις εντείνονται, και το 1/3 του πληθυσμού αγγίζει τα όρια

της φτώχειας; Ή αν η κοινωνική συνοχή εξασφαλίζεται με τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας (E. Durkheim, G. Simmel), τι μπορεί να πει κανείς όταν η ανεργία έχει φθάσει το 27% και τείνει προς το 30%;

Αν κάποιος συγκρίνει τους δείκτες συγκεκριμένων πλευρών και τα ανεκτά όρια που έχει θέσει για την ύπαρξη κοινωνικής συνοχής το Συμβούλιο της Ευρώπης (Jenson 2010, Appendix A) με την κατάσταση που επικρατεί στη Ελλάδα, κατανοεί και τους λόγους απόσυρσης της νομιμοποίησης της κομματικής πολιτικής στην Ελλάδα ιδιαίτερα από τους νέους και την αγανάκτηση ενάντια στη νεοφιλελεύθερη λιτότητα που επιβάλλεται από ΕΕ και ΔΝΤ.

6.

Το μέγεθος των οικονομικών ανισοτήτων μεταξύ κοινωνικών τάξεων, κοινωνικών κατηγοριών και η πόλωση έχουν αυξηθεί επικίνδυνα.

Όμως η ρευστότητα της κατάστασης δε νομίζω ότι επιτρέπει να αναφερθούμε στις διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται τόσο στη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων και κατηγοριών, όσο και στις σχέσεις μεταξύ τους. Είναι πολύ σημαντικό να μελετηθούν οι επιπτώσεις της κρίσης στα μεσαία στρώματα που αποτελούσαν τη βάση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και των πολιτικών εξελίξεων.

Η ίδια ρευστότητα παρατηρείται και στο πολιτικό τοπίο. Η εσωτερική κρίση ανέδειξε το βάθος της εσωτερικής μας παθογένειας, την αδυναμία των κομμάτων, την άνιση κατανομή δικαιωμάτων, απολαβών και υποχρεώσεων μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών τάξεων και κατηγοριών, καθώς και μεταξύ των πολιτικών και των πολιτών. Κόμματα και οργανώσεις διαμαρτυρίας και «προστασίας» της ζωής, της εργασίας από τους μετανάστες, της πατρίδας και «των ιερών και οσίων» εμφανίζονται και επιδιώκουν κάποια νομιμοποίηση με θεμιτά ή και αθέμιτα βίαια μέσα. Ο χώρος μεταξύ παραδοσιακής αριστεράς και δεξιάς χάνει την προηγούμενη καθοριστική του βαρύτητα. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ο λαός στρέφεται προς τα αριστερά ενώ η πολιτική εξουσία κατέληξε δεξιά. Η αριστερά δεν ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα της κατάστασης. Αντί για εναλλακτικό λόγο με συγκεκριμένες προτάσεις αντιμετώπισης της κρίσης τα αριστερά κόμματα περιόρισταν σ' έναν καταγγελτικό λόγο και σε εκδηλώσεις διαμαρτυρίας.

Ο δικομματισμός φαίνεται να μας εγκαταλείπει. Η ανάγκη κομματικών ανακατατάξεων και η δημιουργία νέων γίνεται όλο και περισσότερο απαιτητική.

Οι κυβερνήσεις συνασπισμού κομμάτων φαίνεται να είναι η λύση στη διακυβέρνηση της χώρας για το άμεσο τουλάχιστον μέλλον.

Η κρίση αποκάλυψε επίσης και τα θεσμικά κενά της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα οποία αναφέρθηκα πιο πριν και θα επανέλθω σε επόμενη απάντηση.

7.

Αντί να μιλάμε για «υπέρβαση» της κρίσης, κρίνεται σκόπιμο να διαπιστώσουμε/συνειδητοποιήσουμε τη μορφή του καπιταλισμού που προωθείται μέσω της κρίσης και τα ρεαλιστικά περιθώρια που παρέχονται για εναλλακτικές εκβάσεις. Ίσως θα πρέπει να γίνουν ορισμένες διευκρινίσεις. Μεταρρυθμίσεις εκσυγχρονισμού οι οποίες είναι αναγκαίες, δεν ταυτίζονται όμως με το νεοφιλελεύθερο πρότυπο που προωθεί η Τρόϊκα. Το πέρασμα σε μια μετα-νεοφιλελεύθερη κατάσταση παρέχει ορισμένες εναλλακτικές δυνατότητες χωρίς όμως να έχουν εμφανιστεί ακόμη πολιτικά κόμματα με προτάσεις που πείθουν.

Η κρίση ήρθε και θα παραμείνει στη χώρα μας για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στην Ευρώπη θα συνεχιστεί και μετά τις εκλογές στη Γερμανία. Μόνο η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θα μπορούσε να εμποδίσει την εξέλιξή της.

Η λογική των πραγμάτων (της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, τεχνολογίας, κ.λπ.) δεν ευνοεί τους μοναχικούς δρόμους και την απομόνωση των κοινωνιών/κρατών. Αντίθετα προτρέπει σε ευρύτερες περιφερειακές, παγκόσμιες ενώσεις, και συνεργασίες. Σ' αυτή τη βάση διαμορφώνονται και οι προοπτικές «υπέρβασης» της κρίσης. Πολλές από τις αλλαγές και μεταρρυθμίσεις που απαιτούνται σε εθνικό επίπεδο μπορούν να προωθηθούν ευκολότερα σε συνεργασία με άλλες χώρες-μέλη της ΕΕ. Πολιτικές δραστηριότητες για τη διατήρηση ή τη διαμόρφωση νέων θεσμών κοινωνικού κράτους θα πρέπει να επιδιώκεται σε Ευρωπαϊκό επίπεδο. Το ίδιο φυσικά ισχύει και για την ανάπτυξη με τη διαμόρφωση μιας κοινής αναπτυξιακής πολιτικής για όλα τα κράτη μέλη, ή εξεύρεσης πόρων με τη δημιουργία θεσμού μεταφοράς των πλεονασμάτων.

Αν υπάρχει κάποια «κρυφή» ατζέντα στην ΕΕ, αυτή θα πρέπει να είναι: όχι άλλη κρίση σαν την ελληνική στα πλαίσια της ΕΕ γιατί αυτό που προέχει είναι η αύξηση της ανταγωνιστικότητας και προώθηση των θέσεων στην ανακατάταξη/μετατόπιση που ήδη έχει αρχίσει των σχέσεων ισχύος έναντι των αναδυόμενων οικονομικών δυνάμεων της περιφέρειας (Κίνα, Ινδία, κ.λπ.).

Στο επίπεδο ΕΕ η «λογική της κατάστασης» που αναδύεται, χαράζει μια τάση που λογικά οδηγεί στην πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης και η οποία εμποδίζεται για διάφορους λόγους, κυρίως οικονομικά συμφέροντα κρατών, κομματικές επιδιώξεις και προσωπικές φιλοδοξίες. Το να μη προχωρούμε στην επίλυση του διλήμματος πολιτική ενοποίηση ή διάλυση δημιουργεί την κατάσταση που βιώνουμε σήμερα, με τα μεν ισχυρά κράτη να έχουν τη δυνατότητα καθαρισμού της πολιτικής, τα δε μικρά να επιδιώκουν την προσαρμογή τους. Αν δεν γίνουν βαθύτερες δομικές αλλαγές, τότε ίσως ένας «συνασπισμός» των μικρότερων θα μπορούσε να εξισορροπήσει τις άνισες σχέσεις που έχουν διαμορφωθεί σε όλα τα επίπεδα. Πάντως η ιδέα για την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ιδιαίτερα κάποιας (συν)ομοσπονδιακής μορφής σήμερα τουλάχιστον ακούγεται σαν ειρωνεία.

8.

Στη δεύτερη ερώτηση αναφέρθηκε στη ένταση που προκαλείται από την συνύπαρξη παραδοσιακών οικονομικών θεσμών, στοιχείων και του ανολοκλήρωτου καπιταλισμού της χώρας μας. Δεν πρόκειται για «ένταση» μεταξύ δυο ισοδύναμων διαφορετικών λογικών και στόχων, δύο διαφορετικών τρόπων παραγωγής. Η Ελλάδα είναι καπιταλιστική χώρα. Πρόκειται για προσπάθειες προσαρμογής και ενσωμάτωσης των παραδοσιακών στοιχείων στις σύγχρονες απαιτήσεις, και όχι εξαφάνισή τους. Το τελευταίο δεν είναι ούτε δυνατό και ούτε ευκαίριο. Πολλοί παραδοσιακοί θεσμοί επιζούν και είναι λειτουργικοί και στις πλέον αναπτυγμένες κοινωνίες. Άλλωστε στον σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό παρατηρείται μια επιστροφή των μικροεπιχειρήσεων ατομικών ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής και αυτοαπασχολούμενων, λόγω της ευελιξίας και της δυνατότητας που διαθέτουν για καινοτομίες (Castells 2000: 386, Λυγερός 2011: 342, Τσουκαλάς 2012: 115).

Αλλαγές που είναι πιθανόν να πραγματοποιηθούν και που μπορεί να οδηγήσουν σε κοινωνικές ανακατατάξεις είναι: α) Κάποιος εκσυγχρονισμός και προσαρμογή των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στις σύγχρονες απαιτήσεις λειτουργίας και ανταγωνισμού, β) ελάττωση, εγκατάλειψη βασικών στοιχείων παθογένειας που διαβρώνουν όλους τους θεσμούς και σχέσεις, γ) κάποιες διαρθρωτικές αλλαγές στη δημόσια διοίκηση και φυσικά δ) ισχυρότερη παρεμβατική πολιτική του κράτους.

Θυμάμαι κάτι που μου είχε πει ο αείμνηστος καθηγητής Σάκης Καραγιωργας το 1982 σχετικά με τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. «Για ποιό σοσιαλισμό μιλάμε; Αν ο Ανδρέας Παπανδρέου κατορθώσει να εκσυγχρονίσει το κράτος θα είναι η μεγαλύτερη υπηρεσία που θα μπορούσε να προσφέρει στη χώρα». Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για σήμερα και για την επόμενη κυβέρνηση.

Βιβλιογραφία

- Castells, M. (2000), *Millenniet Slut*, vol. 3, Uddevalla, Daidalos.
- Jenson, J. (2010), "Defining and Measuring Social Cohesion", London, Commonwealth Secretariat & UNRISD.
- Mann, M. (2010), «Οι Διαφορετικές Επιπτώσεις του Νεοφιλελευθερισμού σε όλο τον Κόσμο», σε Σ. Κονιόρδος & Ν. Φωτόπουλος (επιμ.), *Φτώχεια, Ανισότητα και Εκπαίδευση στο Πλαίσιο της Παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, σσ. 99-126.
- Stigendal, G., & Grander, A-S. (2012), "Att främja Integration och Social Sammanhållning", Stockholm, Sveriges kommuner och landsting.
- Wallerstein, I. (1999), *The End of the World as we Know it*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Weber, M. (1981/1927), *General Economic History*, Washington D.C., Library of Congress.
- Βεργόπουλος, Κ. (2012), *Η Ανάρμωση Σχέση: Ελλάδα-Ευρώπη*, Αθήνα, εκδόσεις Πατάκη.
- Κατσούλης, Η. (2012), *Η Επιστροφή της Πολιτικής*, Αθήνα, εκδόσεις Ποταμός.
- Λυγερός, Σ. (2011), *Από την Κλεπτοκρατία στη Χρεοκοπία*, Αθήνα, εκδόσεις Πατάκη.
- Μουρίκη, Α. κ.ά. (επιμ.) (2012), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας – 2012*, Αθήνα, εκδόσεις ΕΚΚΕ.
- Τσουκαλάς, Κ. (2012), *Ελλάδα της Λήθης και της Αλήθειας*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο.